

مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی در احادیث امام رضا^{علیه السلام}

مهدی موسلی^۱

حسین جدی^۲

چکیده

زمینه و هدف: تعلیم و تربیت یکی از اهداف بنیادین بعثت انبیا و رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} است. امام رضا^{علیه السلام} در راستای این هدف، متناسب با اوضاع و شرایط فرهنگی-اجتماعی عصر خویش، رویکرد خاصی را در هدایت و روشنگری جامعه اتخاذ کردند. امام رضا^{علیه السلام} در ضمن بیانات خویش، از روش‌های گوناگونی برای تربیت فردی و اجتماعی افراد بهره‌جسته‌اند. این مقاله با رویکرد مورد پژوهانه، با بررسی روایات و سیره امام رضا^{علیه السلام} درصدد پاسخ به این سؤالات است که آیا پیام‌ها و آموزه‌های تربیتی را می‌توان از روایات امام رضا^{علیه السلام} در حوزه‌های گوناگون برداشت کرد؟ روش‌های تربیتی سیره رضوی چه ویژگی‌های شاخصی دارد؟ امام رضا^{علیه السلام} در ضمن مذاکرات از چه شیوه‌های تربیتی بهره‌جسته‌اند؟

روش تحقیق: این تحقیق بنیادی-فلسفی از روش توصیفی-تحلیلی با تکیه بر تحلیل محتوا بهره می‌برد. محتوای مورد استفاده عموماً آثار ملاصدرا است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که می‌توان مؤلفه‌های تربیت رضوی را بر سه پایه اصلی استوار دانست: خدامحوری؛ اشمال و جامعیت؛ عنایت به جنبه‌های فردی و اجتماعی. در امتداد این اصول سه‌گانه، ایشان از روش‌هایی نیز همانند «بهره‌گیری از آیات قرآن کریم، استفاده از مصادیق ملموس و طبیعی؛ مخاطب‌شناسی؛ تشویق به تحصیل فقه و دانش» استفاده نموده‌اند. **واژه‌های کلیدی:** امام رضا^{علیه السلام}، تعلیم و تربیت، تربیت اسلامی، مؤلفه‌های تربیتی، تربیت رضوی.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) m.moseli@ut.ac.ir

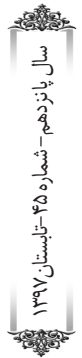
۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث jeddi.hossein@mail.um.ac.ir

۱- مقدمه

تعلیم و تربیت از مؤلفه‌های بنیادین اسلام و از اهداف زیربنایی بعثت انبیاء و نبی مکرم اسلام ﷺ است. دین اسلام با عنایت به تأثیر تعلیم و تعلّم در تزکیه و تربیت انسان و جامعه، این دو مقوله را از ارکان اساسی نیل انسان به کمال راستین وی برمی‌شمارد و ارجحی بسیار بر آن‌ها می‌نهد. پرواضح است، مکتبی که اهداف مشخص و مقررات همه‌جانبه و به‌اصطلاح نظام حقوقی و اقتصادی و سیاسی دارد، نمی‌تواند یک نظام خاص آموزشی و پرورشی نداشته باشد (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۶). بی‌تردید انسان تا در میدان تعلیم و تربیت، گام ننهد، توانایی‌هایش، از مرحله نهنان و بالقوه به مرحله فعلیت و شکوفایی نمی‌رسد. از این رو، اسلام از آغاز طلوعش، تعلیم و تربیت را اصل قرار داده و حرکت تکاملی خود را از طبیعت و خودشناسی، آغاز کرده است (نظرپور، بی‌تا: ۵۱). امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «...و العلم أجمع لأهله من الآباء» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۳۱/۲) «علم (دانایی و شناخت)، دارندگان خود را بهتر از پدران با هم جمع می‌کند».

این بدان معناست که اتحاد آگاهانه و حرکت‌های سازنده و تکامل‌بخش مردمی، مرهون شناخت و آگاهی عمومی است. از همین رو، دانایی، بصیرت و شناخت به تدریج، مردمان را به صورتی شایسته و بادوام، در کنار هم، گرد می‌آورد و به هدف‌های والا می‌رساند (حکیمی، ۱۳۸۴: ۱۷۹/۱). در حقیقت، علم و دانش در کنار آموزش و تربیت، در تعالی جامعه، نقش زیربنایی دارد؛ چه اینکه در پرتو آگاهی هوشمندانه است که می‌توان با افراد گوناگون، ارتباط برقرار کرد و اعضای جامعه را به یکدیگر پیوند داد. بر این پایه، اهل بیت علیهم السلام که نمونه کامل تعلیم و تربیت نبوی به شمار می‌روند، سیره و سنت عملی ایشان، همان الگوی فکری و رفتاری پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله است. این بزرگواران متناسب با اوضاع و شرایط اجتماعی و سیاسی خویش، سیره و منش خاصی را در هدایت و ارتقاء جامعه اتخاذ می‌کردند (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۱۵۶) بدین سان، دوران امامت امام رضا علیه السلام - در عهد حکومت عباسیان - که عصر اختلاط فرهنگ اسلام با دیگر فرهنگ‌ها شناخته شده

است (قائمی، ۱۳۷۸: ۲۷۵) و به دلیل گسترش نهضت چاپ و ترجمه کتب گوناگون، زمینه‌های علمی برای اندیشمندان و متکلمان ادیان و مذاهب مختلف ایجاد شد که به عصر طلایی تمدن اسلامی نیز مشهور شده است (ابن سعد، ۱۴۰۸ق: ۴۳۱/۱؛ رفاعی، ۱۳۴۳ق: ۳۷۹/۱؛ جرجی زیدان، بی تا: ۲/ ۲۸۲).

در این دوره، زمینه مناسبی برای نحله‌ها و جریان‌های انحرافی نظیر واقفیه، غلات و مفاوضه، مهیا شد که به ترویج عقاید و افکار خویش می‌پرداختند. در مقابل نیز، پاره‌ای از فرقه‌ها و جریان‌های فکری نظیر مشبهه و مجسمه که محصول اندیشه اهل حدیث بودند نیز، در این دوران نقش‌آفرین بودند؛ اما از سویی دیگر، جلسات مذاکراتی که در قالب مناظرات با دانشمندان ادیان مختلف نیز برگزار می‌شد، در این برهه زمانی از اهمیتی دوچندان برخوردار است. از همین رو، هجرت امام رضا^{علیه السلام} به خراسان، در پی‌ریزی و تثبیت ارکان فکری جهان تشیع و أنحاء برخورد و تعامل با سایر متفکران ادیان، مقوله‌ای انفکاک‌ناپذیر و غیرقابل انکار است. بدین‌سان، امام رضا^{علیه السلام} در مواجهه با این جریانات گوناگون درونی و بیرونی، نه تنها به مسائل و شبهات بزرگان و پیروان آنان پاسخ می‌دادند بلکه از هر فرصتی استفاده می‌نمودند تا در زمینه‌های فردی و اجتماعی، آموزه‌های اسلامی را به جامعه خویش ارائه نمایند. بی‌شک شناخت بهتر این آموزه‌ها در عصر حاضر- که عصر تهاجم فرهنگی است- الگوی مناسبی را در حیطه تربیت فردی و اجتماعی پیش روی ما قرار می‌دهد. این مقاله با رویکرد مورد پژوهانه، با بررسی روایات و سیره امام رضا^{علیه السلام} درصدد پاسخ به این سؤالات است که آیا پیام‌ها و آموزه‌های تربیتی را می‌توان از روایات امام رضا^{علیه السلام} در حوزه‌های گوناگون برداشت کرد؟ روش‌های تربیتی سیره رضوی چه ویژگی‌های شاخصی دارد؟ امام رضا^{علیه السلام} در ضمن مذاکرات از چه شیوه‌های تربیتی بهره جست‌ه‌اند؟

۲- تربیت

۲-۱- مفهوم‌شناسی تربیت

دانشمندان اسلامی تعاریف و تعابیر گوناگونی را برای مفهوم «تربیت» ارائه نموده‌اند. لغت‌شناسان برای مفهوم «تربیت» سه ریشه «رَبَا یُرَبُّوْ، رَبَّیَ یُرَبِّیْ، رَبَّ یُرَبُّ» را ذکر کرده‌اند (فراهیدی، بی‌تا: ۲۸۳/۸؛ جوهری، بی‌تا: ۲۳۴۹/۶؛ راغب اصفهانی، بی‌تا: ۳۴۰) که بیشتر آنان بر ریشه سوم به معنای پرورش، سرپرستی و رهبری کردن برای به تعالی و کمال رساندن، از افراط و تفریط در آوردن و به اعتدال بردن، تکیه و تأکید دارند (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۳۴۰). راغب اصفهانی بیان می‌کند: «الرَّبُّ فِی الْاَصْلِ التَّرْبِیَّهَ وَ هُوَ: اِنْشَاءُ الشَّیْءِ حَالاً فَحَالاً اِلَى حُدِّ التَّمَامِ» (همان) «رب در اصل تربیت به معنای ایجاد چیزی به صورت تدریجی و گام‌به‌گام است تا آن چیز به حد کمال مطلوب خود برسد». بر این اساس، تربیت که مصدر باب «تفعیل» است و معنای فاعلی دارد، ارتباط نزدیکی با مفهوم «رب» پیدا می‌کند؛ زیرا به قول راغب «رب» نیز مصدر است و مستعار برای فاعل، یعنی به مربی و کسی که فرایند تربیت را در عمل اجرا می‌کند، رب گفته می‌شود. هر جا واژه «رب» در قرآن به کار رفته، به معنای تربیت‌کننده و پرورش‌دهنده است و این کلمه به صورت مطلق تنها بر خدای متعال اطلاق می‌شود (همان: ۳۳۶).

۲-۲- اهداف اصیل تربیت اسلامی

از این منظر «تربیت» فرایند انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت است تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش، به‌طور هماهنگ پرورش دهد و به تدریج به سوی هدف و کمال مطلوب حرکت کند (امینی، ۱۳۸۷: ۲۷)؛ اما از آن جهت که تربیت اسلامی با داشتن صبغه الهی، به تمام عوامل مؤثر در اندیشه، رفتار، جسم و روح انسان عنایت دارد، تربیت از دیدگاه اسلام عبارت است از «فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه‌جانبه انسان و هدایت مسیر تکاملی او به سوی کمال مطلق با برنامه‌ای منظم و سنجیده که بر اصول و

محتوای از پیش تعیین شده ابتناء یافته است» (ابراهیم زاده، ۱۳۸۳: ۳۸).

بر این پایه، تربیت فرایندی مداوم و پیوسته است و در تمام مراحل زندگی انسان جریان دارد. سیره و گفتار ائمه اطهار^{علیهم السلام}، مصداق عملی برای مراحل تربیت انسان از لحظه تولد تا زمان مرگ است تا انسان به جایگاه حقیقی خود برسد. در راستای همین هدف نهایی، امام رضا^{علیه السلام} نیز در بسیاری از روایات خویش به دوره‌های مختلف تربیتی توجه نموده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۳۴/۲ و ۹۲؛ طوسی، ۱۴۱۴: ق: ۳۷۰) که نشان از جامعیت آموزه‌های رضوی در امر آموزش و پرورش دارد.

۲-۳- پیوند تنگاتنگ دین و تربیت

«دین» به مجموعه‌ای از معارف و دستوره‌های الهی گفته می‌شود که برای هدایت انسان‌ها از سوی خدای سبحان به واسطه وحی بر پیامبران نازل شده و توسط آنان به انسان‌ها ابلاغ شده است (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲۷). دین اسلام با محوریت قرآن و اهل بیت^{علیهم السلام} در پی بیان چگونگی تربیت انسان است، همان‌طور که قرآن خود را «... تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً...» (نحل، ۸۹) می‌داند، بدین معنی که هر چیزی که انسان‌ها در زمینه هدایت به آن نیازمندند، مانند معارف مربوط به مبدأ، معاد، اخلاق ارزشمند، برنامه الهی و ... را در بر دارد (طباطبایی، ۱۳۷۱: ۱۲/۳۲۴). بر این اساس «دین اسلام» با توجه به تصویری که از انسان ارائه می‌دهد، در شکل‌گیری شخصیت و تربیت انسان، نقش مؤثر و بی‌بدیلی را ایفا می‌کند. امام رضا^{علیه السلام} در بیان خصایص قرآن به جاودانگی و راهنما بودن قرآن برای تمام دوران‌ها عنایت دارند و می‌فرماید: «قرآن ریسمان محکم خدا و وسیله اطمینان بخش و راه مستقیم اوست، راهی است که به بهشت منتهی می‌شود و سبب نجات و رهایی از آتش دوزخ است؛ قرآن باگذشت زمان کهنه و فرسوده نمی‌شود و بحث و گفت‌وگو از آن سبب کاستی آن نمی‌گردد، زیرا به زمان معینی اختصاص ندارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۳۰/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۲۱۰/۱۷).

بی شک در کنار قرآن کریم، سنت و سیره معصومان علیهم السلام رکن اساسی تعلیم و تربیت اسلامی محسوب می شود، چنانچه امام جواد علیه السلام در تفسیر آیه ۲۷ از سوره لقمان فرموده اند: «نحن الکلمات التي لاتدرک فضائلها و لاتستقصی» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۷۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵۱/۴) یعنی «ما آن کلماتی هستیم که اگر هفت دریا مرکب شمارش آن ها شوند، هرگز به شمارش نیایند و اوج فضایل آن ها آشکار نگردد».

درواقع امامان معصوم علیهم السلام تجلی عینی دین و مصداق بارز آن، به شمار می آیند که خود را مسئول آموزش و پروراندن انسان ها و جوامع بشری در تمامی ابعاد فردی و اجتماعی معرفی می کنند. در راستای چرایی این مسئولیت است «عبدالعزیز بن مسلم» می گوید: روزی در خدمت امام رضا علیه السلام بودیم، ایشان در بیانی توصیفی و تمثیلی، شأن و ویژگی های «امام» را برای ما بیان نمودند: «امامت منزلت پیامبران و ارث اوصیاء است. امامت جانشینی خدا و جانشینی رسول است. امامت زمام دین و نظام مسلمانان و اصلاح کننده دنیا و مایه عزت مؤمنان است. اصل رشدکننده اسلام و فرع بلندمرتبه آن است ... امام از دین خدا دفاع می کند و با حکمت و پند نیکو و برهان رسا مردمان را به راه پروردگار می خواند. امام مثل آفتاب نورانی است که جهان را روشن کند ... امام مانند ماه تمام نوردهنده است ... و ستاره درخشنده که در تاریکی شب، به آن، راه را پیدا کنند ... امام مانند آب شیرین و گواراست از برای تشنه و راه نماینده است به راستی و درستی و نجات دهنده است از مهالک؛ امام چون آتش است بر بالای بلندی که همه کس او را ببینند و گرم کننده است کسی را که طلب گرمی کند و راه نماینده است راههایی را که هلاکت شخص در آن است تا مردم از آن احتراز کنند و کسی که از امام مفارقت کند هلاک شود» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۲۰۰؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳: ۹۶).

درواقع، ارتباط دین و تربیت، یک رابطه ناگسستنی و پیوسته است از این رو دلیل و اهمیت الگوگیری از اعمال و کردار معصومان علیهم السلام در تمام صحنه ها و عرصه های زندگی، به وضوح برای همگان روشن می شود.

۲-۴- هدف نهایی تربیت اسلامی

از آن زمانی که خداوند بر خلقت جدید خود یعنی انسان، آفرین گفت «... فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمنون، ۱۴) و او را اشرف مخلوقات و خلیفه خود بر روی زمین قرار داد «... إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...» (بقره، ۳۰) و آسمان‌ها و زمین را مسخر او کرد «وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...» (جاثیه، ۱۳) می‌توان به اهمیت و جایگاه این مخلوق الهی که خداوند از روح خود بر او دمیده، پی برد «... نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي...» (حجر، ۲۹). بی‌شک برای فهم حقیقت انسان، بهترین منبع و مرجع، قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام است. خدای متعال در قرآن، انسان را سراسر فقر و نیاز معرفی کرده است و او را «عین ربط» و «فقر محض» می‌داند؛ یعنی تمام هستی او به خدا وابسته است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر، ۱۵). وقتی انسان خود را فقیر و عین ربط بیابد، خدای خود را که عین غنا و بی‌نیازی است، خواهد شناخت: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» انسان برای شناخت چگونگی خلافت خود از خدا، باید خدا را بشناسد، زیرا شناخت خلیفه بدون معرفت «مستخلف عنه» ممکن نیست؛ زیرا وی جانشین خداست و تا معرفت خداوند حاصل نشود، چگونگی خلافت از او معلوم نخواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۳۰).

انسان با داشتن چنین جایگاه ویژه‌ای در نظام خلقت، مطابق با روح کلی آموزه‌های قرآنی، تمامی کمالات را بالقوه دارد و شایسته است آن‌ها را به فعلیت رساند؛ و این خود اوست که باید سازنده و معمار خویش باشد (مطهری، ۱۳۷۱: ۲/۲۷۴). آموزه‌های ناب اسلامی، انسان را «حی متألّه» معرفی می‌کند که برخوردار از فطرت توحیدی و امانت‌دار الهی و دارای عقل و درک است که برای شکوفا کردن گوهر وجودی خویش، می‌بایست تحت تدبیر و تقدیر برنامه‌ای که از سوی خداوند سبحان تنظیم شده - همان «دین الهی» - قرار گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۳۰-۳۱). بر این اساس، انسان باید با استفاده از هدایت الهی - دین الهی - سیر تکاملی خود را رقم زند و متخلّق به اخلاق

الهی شود تا غایت خلقت او که رسیدن به اوج جانیشینی الهی و خداگونگی است، تحقق یابد (ذوعلم، ۱۳۸۰: ۲۴).

برای رسیدن به این مقام، می‌توان به سخن امام رضا علیه السلام استناد نمود که در بیان بنیان‌های ایمان، به مراحل رسیدن به خلیفه‌الهی انسان اشاره می‌فرماید: «الإیمانُ أَرْبَعَةٌ أَرْكَانُ التَّوَكُّلِ عَلَى اللَّهِ وَالرِّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ وَالتَّسْلِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ وَالتَّفْوِضُ إِلَى اللَّهِ» (حمیری، ۱۴۱۳ق: ۳۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۷۵/۳۳۸). امام علیه السلام چهارگانه ایمان را در توکل بر خدا، رضا به قضای خدا، تسلیم به امر خدا و واگذاشتن امور به خدا منوط نموده است. چه اینکه مزین شدن افراد به این چهار رکن مزبور، به تدریج زمینه‌ساز تخلق به اخلاق الهی را فراهم می‌کند. نکته قابل تأمل در این حدیث نورانی افزون بر فهم پایه‌های ایمان، توجه به گزاره‌هایی است که در کلام معصوم موردعنایت بوده است. از ترتیب این گزاره‌ها می‌توان به دست آورد که: کسی که خواهان تربیت الهی است، باید بر این مبانی و ارکان اسلامی اهتمام داشته باشد. گذشته از این، مفهوم نهفته در این حدیث که می‌توان با رویکرد تربیتی بدان دست یازید، وظیفه‌مربی است که باید در تربیت متربی، یک سیر الهی مستمر و پیوسته را به او آموزش دهد.

از سوی دیگر در نگرش رضوی کسانی که در طی حیات خویش، تربیت الهی یافته باشند، برترین بندگان الهی به‌شمار می‌روند. این افراد همان کسانی هستند که هرگاه نیکی کنند خوشحال می‌شوند، هرگاه عمل بدی مرتکب شوند استغفار می‌کنند، هرگاه بلا ببینند صبر پیشه می‌کنند و هرگاه خشم گیرند در آن حال گذشت می‌کنند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۴۴۵). از این منظر، غایت نهایی تعلیم و تربیتی که در پرتو قرآن کریم و سنت نبوی ترسیم می‌شود، رساندن انسان به کمال مطلوب یا همان مقام قرب الهی و جانیشینی خدا در زمین است.

۳- مؤلفه‌های تربیت اسلامی - رضوی

۳-۱- خدامحوری

شناخت خدا و نزدیک شدن به آستان مقدّس او، جوهره و روح نظام تعلیم و تربیت اسلامی را تشکیل می‌دهد و بدون آن، آموزاندن و پروراندن، مفهوم واقعی خود را از دست می‌دهد. باین حال، از بنیادی‌ترین اصول تربیتی در آموزه‌های اسلامی - رضوی، اصل خدامحوری و خداباوری است. این اصل جوهره‌ی اساسی رفتار یک فرد دین‌دار را نسبت به یک فرد بی‌دین نشان می‌دهد؛ چه اینکه، از مهم‌ترین اصول تمییز میان تربیت دینی و سایر رویکردهای تربیتی، خداشناسی و در نظر داشتن حدود الهی است. در واقع خدامحوری یعنی اجرا و یا قصد انجام کلیه اعمال و رفتار انسان بر اساس معیارهایی که خداوند به‌منظور کسب رضایت خویش تعیین کرده است (مشایخی، ۱۳۸۱: ۵۰ - ۶۸) از این جهت، ریشه همه اعمال نیک، ایمان و معرفت‌الله و تسبیح و تنزیه خدا است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۴ / ۴۸) از این رو امام رضا علیه السلام در بسیاری از سخنان خویش به تبیین مبدأ و مقصد آفرینش پرداخته‌اند، زیرا هر چیزی که انسان را از خدا بازدارد، موجب پستی او می‌گردد: «السَّفَلَةُ مَنْ كَانَ لَهُ شَيْءٌ يُلْهِبُهُ عَنِ اللَّهِ تَعَالَى» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۴۲؛ نوری، ۱۴۰۸: ۱۳ / ۲۶۹) «فرومایه کسی است که دل‌بسته چیزی است که او را از خدا بازمی‌دارد».

این بیان حاکی از آن است که باید در تمامی افکار و رفتار انسان، یاد خداوند جلوه‌گر باشد و هر چیزی که مانع از استمرار و تداوم یاد حق شود، از مقوله لهُو و لعب است؛ بنابراین، گزینش برنامه‌های تربیتی باید به‌گونه‌ای صورت پذیرد که انگیزه رضایت الهی در متری روزبه‌روز فزونی یابد تا جایی که وی بدون کسب رضایت الهی به هیچ عملی اقدام نرزد.

۳-۲- اشتغال و فراگیری

یکی از ویژگی‌های بارز تربیت رضوی، شمولیت و جامعیت آموزه‌های آن در همه جوانب

روحي، جسمی بر اساس معیار اعتدال و هماهنگی است. به طوری که در هیچ یک از جوانب آن افراط یا تفریطی دیده نمی شود (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۹۲). امام رضا علیه السلام در کلام و سیره عملی خویش به نیکی، شمولیت و فراگیر بودن آموزه های اسلامی را تبیین کرده اند. (ابراهیم بن عباس) یکی از اصحاب امام علیه السلام در مورد رفتار و کردار ایشان بیان می کند:

«مَا رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرَّضَاعَ جَفَا أَحَدًا بِكَلِمَةٍ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ قَطَعَ عَلَى أَحَدٍ كَلَامَهُ حَتَّى يُفْرَغَ مِنْهُ وَمَا رَدَّ أَحَدًا عَنْ حَاجَةٍ يُقَدِّرُ عَلَيْهَا وَلَا مَدَّ رِجْلَهُ بَيْنَ يَدَيَّ جَلِيسٍ لَهُ قَطُّ وَلَا اتَّكَأَ بَيْنَ يَدَيَّ جَلِيسٍ لَهُ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ شَتَمَ أَحَدًا مِنْ مَوَالِيهِ وَمَمَالِيكِهِ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ نَفَلَ وَلَا رَأَيْتُهُ يُفْتَقَهُ فِي ضَحِكِهِ قَطُّ بَلْ كَانَ ضَحِكُهُ التَّبَسُّمَ وَكَانَ إِذَا خَلَا وَنَصَبَ مَائِدَتَهُ أَجْلَسَ مَعَهُ عَلَى مَائِدَتِهِ مَمَالِيكِهِ وَمَوَالِيَهُ حَتَّى الْبُيُوتِ السَّائِسِ وَكَانَ عَ قَلِيلِ النَّوْمِ بِاللَّيْلِ كَثِيرِ الشَّهْرِ يُحِبُّ أَكْثَرَ لَيْلِيهِ مِنْ أَوْلِيهَا إِلَى الصُّبْحِ وَكَانَ كَثِيرَ الصِّيَامِ فَلَا يُفَوِّتُهُ صِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الشَّهْرِ وَ يَقُولُ ذَلِكَ صَوْمُ الدَّهْرِ وَكَانَ عَ كَثِيرِ الْمَعْرُوفِ وَالصَّدَقَةِ فِي السَّرِّ وَ أَكْثَرَ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْهُ فِي اللَّيَالِي الْمُظْلِمَةِ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُ رَأَى مِثْلَهُ فِي فَضْلِهِ فَلَا تُصَدِّقْهُ» (ابن بابويه، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۴۹/ ۹۰)؛ «هرگز ندیدم آن حضرت، با سخن خود در حق کسی جفا کند (مورد اهانت و آزار قرار دهد) و یا کلام کسی را قبل از آنکه پایان یابد، قطع کند. نیاز نیازمندان را برآورده می ساخت و هرگز حاجتمندی را که توان انجام حاجت او را داشت، رد نمی کرد. هرگز پای خود را نزد دیگران دراز نمی کرد، هرگز در حضور دیگران به چیزی تکیه نمی داد، هرگز ندیدم غلامان و خدمه خود را دشنام دهد، هرگز ندیدم که آب دهان بیندازد و ندیدم که در جمع با صدای بلند بخندد؛ بلکه خنده اش تبسم بود. وقتی سفره پهن می کرد، بردگان و خدمه و حتی دربان ها و نگهبانان نیز با او بر سفره می نشستند. بیشتر شب ها را تا صبح اهل تهجد و نیایش بود. روزه بسیار می گرفت و به سه روز، روزه هر ماه مقید بود و می فرمود: این روزه همه سال است. بسیار نیکی می کرد و پنهانی صدقه می داد و بیشترین انفاق های حضرت در شب های تاریک بود. هر کس خیال کند کسی را در فضیلت مثل او دیده است او را تصدیق نکنید».

این گفتار حاوی نکات اخلاقی و تربیتی در دو بُعد فردی و اجتماعی است که به طور خلاصه بیان می شود:

* توجه به اصل مساوات در تمام احوال، پرهیز از تبعیض بین خود و زیردستان که نشان از نهایت تواضع دارد.

* ادب محاوره و رعایت حق گوینده، مقوله‌ای که موجب ارتباط هرچه بیشتر میان شنونده و گوینده می‌شود.

* توجه به بندگی و عبودیت خدای متعال در پرتو حمایت از محرومان و کمک‌های غیرمستقیم به نیازمندان.

* رعایت حال میهمان، احترام و اکرام نسبت به وی.

۳-۳- عنایت به جنبه‌های اجتماعی تربیت

یکی دیگر از اوصاف تربیت رضوی، عنایت به جنبه‌های اجتماعی تربیت است. بُعد اجتماعی تربیت، یکی از مهم‌ترین ابعاد رسالت اسلام است که آموزش صحیح افراد را در متن جامعه نمایش می‌دهد. امام رضا علیه السلام نیز همچون دیگر معصومان علیهم السلام تلاش و اهتمام بسیاری در مورد تبیین آموزه‌های تربیتی اسلامی در بُعد اجتماعی داشتند. ایشان از مساوات در پاسخ سلام انسان غنی و فقیر (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۴۲) تا تعاون و مددکاری اجتماعی (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق: ۸/۲) بر ضرورت تربیت یک جامعه تأکید دارند. از جانبی دیگر، در منظر رضوی، خداوند مؤمنان را از نور خویش آفریده است و این دلیلی خواهد بود بر اینکه هر مؤمنی برادر حقیقی مؤمن دیگری است (حجرات، ۱۰؛ برقی، ۱۳۷۱ ق: ۱۳۱/۱). در حدیث دیگری ایشان در شرح اوصاف پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «أَفْضَلُهُمْ عِنْدَهُ وَ أَعْمَهُمْ نَصِيحَةً لِلْمُسْلِمِينَ وَ أَعْظَمُهُمْ عِنْدَهُ مَنْزِلَةً أَحْسَنُهُمْ مُوَاَسَاةً وَ مُوَاَزَرَةً» یعنی «برترین مردم در نزد پیامبر صلی الله علیه و آله کسی بود که خیرخواهی‌اش نسبت به مسلمانان فراگیرتر بود و بزرگ‌ترین مردم نزد او کسی بود که در بخشش مالی و مدد رسانی، بهتر عمل می‌کرد» (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۸۰).

بنابراین اهمیت توجه به جنبه‌های اجتماعی تربیت در سیره رضوی برای آن است که جامعه تحت تربیت اسلامی، برترین جامعه جهان هستی گردد.

۴- شاخص‌های تربیت رضوی در ابعاد فردی و اجتماعی

مقصود از تعالیم فردی، رهنمود و آموزه‌هایی است که اعمال و رفتار شخصی انسان را در برمی‌گیرد و منظور از آموزه‌های اجتماعی، تعالیمی است که بر روابط و ابعاد اجتماعی تأثیر می‌گذارد. در این باره، امام رضا علیه السلام موارد گوناگونی را بیان نموده‌اند که به اختصار به پاره‌ای از این آموزه‌ها اشاره می‌شود:

۴-۱- محاسبه نفس

در آیه ۱۸ از سوره حشر، به محاسبه نفس اشاره شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۳/۵۳۹). امام رضا علیه السلام نخستین مرحله از تعالی نفس را محاسبه آن برمی‌شمارند و در ضمن این بیان به مسائل متعدد تربیتی نیز اشاره می‌کنند که به نحوی در امتداد هم و وابسته به یکدیگر هستند. ایشان می‌فرماید: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ رِبِحَ وَ مَنْ عَقَلَ عَنْهَا خَسِرَ وَ مَنْ خَافَ أَمِنَ وَ مَنْ اعْتَبَرَ أَبْصَرَ وَ مَنْ أَبْصَرَ فَهَمَّ وَ مَنْ فَهَمَ عَلِمَ وَ صَدِيقُ الْجَاهِلِ فِي تَعَبٍ وَ أَفْضَلُ الْمَالِ مَا وَقِيَ بِهِ الْعِرْضُ وَ أَفْضَلُ الْعَقْلِ مَعْرِفَةُ الْإِنْسَانِ نَفْسَهُ وَ الْمُؤْمِنُ إِذَا غَضِبَ لَمْ يُخْرِجْهُ غَضَبُهُ عَنِ حَقِّهِ وَ إِذَا رَضِيَ لَمْ يَدْخُلْهُ رِضَاهُ فِي بَاطِلٍ وَ إِذَا قَدَرَ لَمْ يَأْخُذْ أَكْثَرَ مِنْ حَقِّهِ» (حلی، ۱۴۰۸ ق: ۲۹۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۳۵۲/۷۵)؛ «هر که به حساب نفس خود رسیدگی کند، سود برد و هر که از آن غفلت ورزد، زیان بیند و هر که [از خدا و عذاب قیامت] ترسد، ایمن باشد و هر که عبرت گیرد، بینا شود و هر که بینا شود، فهمیده گردد و هر که فهمیده شود، دانا گردد و دوستِ شخص نادان در رنج است و بهترین مال و دارایی آن است که باعث حفظ آبرو شود و برترین خرد خودشناسی است و مومن کسی است که وقتی خشمگین می‌شود از حق عدول نمی‌کند و وقتی خشنود باشد خشنودی او را به باطل نمی‌کشاند و وقتی قدرت پیدا کرد بیشتر از حق خود نمی‌گیرد».

۴-۲- بهداشت فردی و آراستگی ظاهری

رعایت بهداشت و داشتن ظاهری آراسته، از دستورات اخلاقی تمامی معصومان علیهم السلام است. حضرات معصومان علیهم السلام همواره پیروان خویش را به رعایت بهداشت فردی و جمعی که مکمل

یکدیگر هستند، دعوت می کردند. امام رضا^{علیه السلام} در حدیثی می فرماید: «إن الله عزوجل جمیل یحب الجمال و یحب أن یری أثر نعمته علی عبده» یعنی «خدای متعال زیباست، زیبایی را دوست دارد و چون نعمتی را به بنده اش می دهد، دوست دارد اثرش را در او ببیند» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۳۶/۳) این بیان بر ارزنده بودن آراستگی ظاهری و حفظ شخصیت که با کرامت انسان رابطه مستقیم دارد، تأکید می کند. پس انسان باید در نظافت و بهداشت فردی کوشا باشد، زیرا در کلام معصومان، یکی از مؤلفه های عقلانیت و ایمان افراد، اتصاف به این صفت نیکوست (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲۲/۲). گذشته از آن، تأثیر بسزایی که بهداشت و آراستگی ظاهری بر روحیه فرد و جامعه دارد، موجب تداوم ارتباط شخص با دیگر افراد جامعه می شود. در این رابطه می توان به بیان رسول اکرم^{صلی الله علیه و آله} اشاره کرد که می فرمایند: «إن الله عزوجل یبغض من الرجال القاذورة...» (کراجکی، ۱۴۱۰ق: ۱۸۵/۲) «خداوند مردم ژولیده و کثیف را دشمن خویش معرفی می کند».

از این رو عدم عنایت و اهتمام به آراستگی، نه تنها آثار منفی فردی و اجتماعی دارد بلکه موجبات ناخرسندی حضرت حق را نیز فراهم می کند؛ بنابراین بر هر فرد یکتاپرستی واجب است که به بهداشت فردی و آراستگی ظاهری عنایت وافی داشته باشد.

در مورد مسائل اجتماعی، امام رضا^{علیه السلام} به مسائل متعددی اشاره فرموده اند که در این میان، به خاطر اهمیت فراوان ابعاد اجتماعی، به دو مقوله «تعاون و مددکاری اجتماعی» و همچنین «رعایت اعتدال و مساوات» اشاره می شود:

۴-۳- تشویق به تعاون و مددکاری اجتماعی

تعاون و همکاری در رشد و شکوفایی جامعه، نقشی مؤثر دارد. بدیهی است با گسترش فرهنگ تعاون و همکاری، وحدت و هم دلی در متن جامعه حاکم می شود و از سویی دیگر خلاقیت و نوآوری همگانی را به ارمغان می آورد. امام رضا^{علیه السلام} در ضمن پاسخ به سؤالی درباره زکات، سخن خویش را متوجه توانمندان کرده و فرموده است: «...من أداء شکر نعم الله عزوجل و الطمع فی الزیادة مع ما فیہ من الزیادة و الرأفة و الرحمة لأهل

الضعف و العطف على أهل المسكنة و الحث لهم على المواساة و تقوية الفقراء و المعونة لهم على أمر الدين...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۸۹/۲)؛ با پرداخت زکات، از نعمت‌های خداوند عزّ و جلّ شکرگزاری می‌شود و به افزایش دارایی‌ها امید می‌رود و ناتوانان مشمول رأفت و مهربانی قرار می‌گیرند و به بینوایان مهرورزی می‌شود و توانگران، به همدردی و تقویت تهیدستان و کمک به امور دینی آنان تشویق می‌شوند...

در کنار این مهم، امام علیه السلام فقر را عامل سلب شخصیت افراد بیان می‌کند، زیرا فقر و تهیدستی کلید مشکلات اجتماعی و بدبختی و زوال جامعه است (حکیمی، ۱۳۸۰: ۴/ ۳۹۰). به همین دلیل ایشان برای فائق شدن به مشکلات فقر و پیامدهای آن، مردم را به تعاون و مددکاری اجتماعی رهنمون می‌سازند.

۴-۴- رعایت اصل اعتدال و مساوات

از برخی از آیات قرآن کریم، استفاده می‌شود که اصل اعتدال و میانه‌روی مبتنی بر عدالت، در آفرینش جهان و انسان همواره مورد تأکید خداوند سبحان بوده است (بقره، ۲۹؛ اعلیٰ، ۲؛ انفطار، ۷؛ حج، ۳۰-۳۱). اصل اعتدال بر نظام تکوین و تشریح حکم فرماست. امام رضا علیه السلام در سیره خویش همواره اصل اعتدال و مساوات را در بیان و عمل به مسلمانان نشان می‌دادند. «اباصلت» در این باره می‌گوید:

«كُنْتُ مَعَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي سَفَرِهِ إِلَى خُرَّاسَانَ، فَدَعَا يَوْمًا بِمَائِدَةٍ لَهُ، فَجَمَعَ عَلَيْهَا مَوَالِيَهُ مِنَ السُّودَانِ وَ غَيْرِهِمْ، فَقُلْتُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ، لَوْ عَزَلْتُ لَهُؤُلَاءِ مَائِدَةً، فَقَالَ: «مَهْ؛ إِنَّ الرَّبَّ - تَبَارَكَ وَ تَعَالَى - وَاحِدٌ، وَ الْأُمُّ وَاحِدَةٌ، وَ الْأَبُّ وَاحِدٌ، وَ الْجَزَاءُ بِالْأَعْمَالِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۸/ ۲۳۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق: ۴/ ۴۷۰)؛ «با امام رضا علیه السلام در سفر به خراسان همراه بودم، روزی سفره‌ای طلبید و تمام خدمتکاران و غلامان را نزد خود فراخواند؛ گفتم: فدایتان شوم، کاش برای اینان سفره‌ای جداگانه می‌انداختید! فرمود: دست

بردار خدای همه ما یکی است، پدر و مادر همه یکی است و پاداش نیز به اعمال است».

این مطالب به نیکی گویای آن است که تعالیم رضوی از لحاظ نظام تربیت و اخلاق فردی-که آحاد مردم باید با یکدیگر داشته باشند- بی‌مانند و ممتاز است. در این نظام، غنی و فقیر و آزاد و بنده، مسلمان و اهل ذمه، تمامی این افراد در سایه اسلام برابر و یکسان‌اند (محمدزاده، ۱۳۸۸: ۵۵۱). در واقع این موارد تنها گوشه‌ای از مصادیق گفتاری و رفتاری امام رضا^{علیه السلام} در حوزه تربیت فردی و جمعی را در برمی‌گیرند. این مصادیق نشان‌دهنده اهمیت فرد و جامعه در کلام معصومان^{علیهم السلام} است که هرکس به فراخور موقعیت و نقش خویش، باید در پی دست‌یابی و متخلّق شدن به این اوصاف و آموزه‌ها باشد.

۵- روش‌های تربیتی در سیره و احادیث رضوی

۵-۱- بهره‌گیری از قرآن کریم در مسائل تربیتی

یکی از ویژگی‌های شیوه تربیتی امام رضا^{علیه السلام} در بیان مسائل تربیتی، استفاده مناسب از آیات قرآن کریم است. ایشان در بسیاری از موارد با استناد به تمام یا بخشی از یک آیه یا سوره، به تبیین آموزه‌های اخلاقی می‌پرداختند. امام^{علیه السلام} در تبیین آثار سوء هم‌نشینی با انسان‌های بدطینت با اشاره به آیه: «وَ قَدْ نَزَّلَ عَلَيْنَا فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَ يُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ...» (انعام، ۱۴۰) می‌فرماید: «وقتی شنیدی کسی حق را انکار و تکذیب می‌نماید و به اهل حق، ناسزا می‌گوید، از پیش او برخیز و با او هم‌نشینی مکن؛ زیرا مجالست با فاسدان موجب سوءظن و بدگمانی به نیکان می‌شود» (ابن بابویه، ۱۳۸۷: ۵۳/۲).

استفاده از این روش را در موضوعات دیگری مانند یتیم‌نوازی و نکوهش تعرض به مال یتیم (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۴۸۰/۲) و بهتر دعا کردن (قمی، ۱۴۰۴: ۳۵۴/۱) می‌توان مشاهده کرد.

۲-۵- استفاده از مصادیق طبیعی برای بیان مسائل تربیتی

یکی از مؤثرترین شیوه‌های تربیت فردی و جمعی، استفاده از مصادیق ملموس و قابل‌درک برای همگان در امر تربیت است. قرآن کریم در سوره غاشیه انسان‌ها را به پندگیری از موجودات و اشیاء جهان هستی توصیه می‌کند (آیات ۱۷-۲۰). امام رضا^{علیه السلام} نیز برای بیان برخی از آموزه‌های تربیتی از مصادیق طبیعی و موجود در زندگی حیوانات استفاده کرده‌اند؛ مانند: «تُعَلَّمُوا مِنَ الْغُرَابِ خِصَالًا ثَلَاثًا اسْتَبَارَهُ بِالسَّفَادِ وَ بُكُورَهُ فِي طَلَبِ الرِّزْقِ وَ حَذَرَهُ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۹۹/۱؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵: ۴۵۶/۲) «از کلاغ سه عادت بیاموزید: پنهان بودنش به هنگام جفت شدن و سحرخیز بودنش در طلب روزی و بیدار و هشیار بودنش». در این روایت به آموزه‌های عالی تربیتی اشاره شده است که توجه به هر کدام از این مقولات موجب ترقی و تعالی نفس می‌شود.

۳-۵- مخاطب‌شناسی در امر تعلیم و تربیت

قرآن کریم یکی از ویژگی‌های هدایتی و تربیتی پیامبران را مخاطب‌شناسی آنان معرفی کرده است: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (ابراهیم، ۴) در امتداد این مطلب رسول اکرم^{صلی الله علیه و آله} می‌فرماید: «إِنَّا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَمْرُنَا أَنْ نَكَلِمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۲۳) «به‌درستی که ما جماعت انبیاء مأموریم که با مردم به میزان عقل‌ها و ادراکاتشان سخن گوئیم».

امامان معصوم^{علیهم السلام} نیز به تبعیت از سنت و سیره رسول اکرم^{صلی الله علیه و آله} همواره بر اساس ظرفیت فکری و سطوح گوناگون فهم مخاطبان سخن می‌گفتند (فقهی‌زاده، ۵۵۶-۵۶۸) از این منظر یکی از ویژگی‌های سیره رضوی در امر تعلیم و تربیت، مخاطب‌شناسی و توجه به روحیات و ویژگی‌های افراد در تفهیم مطلب بوده است. به گونه‌ای که ائمه^{علیهم السلام} هرگز بدون توجه به مخاطب خویش سخنی یا نصیحتی را ابراز نمی‌کردند؛ زیرا آنان به این مهم واقف بودند که هر مخاطبی را باید با منش و روش خاصی توصیه و سفارش نمود و با هر کس به میزان دانش و فهم و اعتقاد او سخن گفت. امام رضا^{علیه السلام} در حدیثی می‌فرماید:

«لَا تُمَارِينَ الْعُلَمَاءَ فَيَرْفُضُوكَ وَلَا تُمَارِينَ السُّفَهَاءَ فَيَجْهَلُوا عَلَيْكَ» «به پرهیز از اینکه با دانایان مجادله نمایی زیرا تو را رها می‌کنند و هرگز با نادانان مجادله مکن که نسبت به تو نادانی می‌کنند» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۴۵). در این روایت امام علیه السلام مخاطبان را از دو طیف دانایان و نادانان دانسته است. ایشان با توصیه به عدم مجادله با دانایان، این مهم را متذکر می‌شوند که هر کس که با عالمان در یک موضوع بی‌جهت مجادله کند، به مرور زمان در نزد آن عالمان جایگاه و منزلت علمی خویش را از دست می‌دهد. نتیجه این طرد شدن نیز انزوا و عدم بهره بردن از علم و دانش عالمان است. از سویی نیز توجه به عدم مجادله با نادانان نیز خود یک نکته تربیتی است که امام علیه السلام به خوبی بدان اشاره کرده‌اند؛ زیرا مجادله و بحث با انسان‌های نادان باعث ناراحتی و همچنین برخورد نامناسب از طرف آنان می‌شود؛ بنابراین شناخت مخاطب در عرصه تعلیم و تربیت یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تربیتی در بیان ائمه و به ویژه کلام امام رضا علیه السلام است.

بی‌شک نحوه مناظره‌های امام رضا علیه السلام با بزرگان ادیان و فرقی مختلف، نشان از توجه ایشان از خصوصیات فکری و عقیدتی طرف مقابل دارد. مخاطب‌شناسی امروزه در میان علوم تربیتی و رفتاری و همچنین شیوه‌های مدیریتی از اصول اجتناب‌ناپذیر است.

۶- رویکرد تربیتی در زوایای پنهان احادیث رضوی

بی‌شک بسیاری از روایات معصومان علیهم السلام و به‌ویژه حضرت رضا علیه السلام حاوی مضامین و معارف متعددی است. یکی از مضامین اصلی مندرج در این بیانات، آموزه‌های تربیتی برای مربی و متربی است. با نگاهی موردی و موضوع‌محور، در هر یک از احادیث امام رضا علیه السلام می‌توان موارد فراوان تربیتی را از آنها اخذ و در تربیت فردی و جمعی به‌کار بُرد. با توجه به رویکرد مزبور، به استنتاج مفاهیم و آموزه‌های تربیتی از احادیث رضوی می‌پردازیم:

۶-۱- نماز در بجه‌ای برای تربیت

یکی از فرایضی که در متون دینی از آن به‌عنوان «ستون دین» یاد می‌شود «نماز» است. آیات و روایات اسلامی همواره، عنایت به آن را سرلوحه تمامی عبادات قرار داده‌اند و فواید بسیاری برای آن ذکر کرده‌اند. برگزاری و انجام این امر به‌صورت فردی و جمعی، سهمی بسزا در ابعاد تربیتی و آموزشی از خود برجای می‌نهد. بدین‌سان حضرت رضا علیه السلام نیز در روایتی در مقام پاسخ به «محمد به سنان» جنبه‌های تربیتی نماز را متذکر می‌شوند: «كتب الرضا علی بن موسی علیه السلام إلی محمد بن سنان فیما كتب من جواب مسأله أن علة الصلاة أنها إقرار بالربوبية لله عزوجل و خلع الأنداد و قیام بین یدی الجبار جل جلاله بالذل و المسکنة و الخضوع و الاعتراف و الطلب للإقالة من سالف الذنوب و وضع الوجه علی الأرض کل یوم إعظاما لله جل جلاله و - أن یكون ذاکرا غیر ناس و لا بطر و یكون خاشعا متذللا راغبا طالبا للزیادة فی الدین و الدنیا مع ما فیہ من الإیجاب و المداومة علی ذکر الله عز و جل باللیل و النهار لثلا ینسی العبد سیده و مدبره و خالقه فیطیر و یطغی و یكون ذلک فی ذکره لربه جل و عز و قیامه بین یدیہ زاجرا له عن المعاصی و مانعا له من أنواع الفساد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۶۱/۷۹)؛ «حضرت رضا علیه السلام در ضمن پاسخ به مسائل محمد بن سنان نوشته‌اند: علت و سرّ واجب شدن نماز اموری است: اقرار به ربوبیت حق عزّ و جلّ و شریک قرار ندادن با او، ایستادن در مقابل جبارّ جلّ جلاله باحالتی خوار و نیازمندانه، خضوع و اعتراف به گناه و درخواست عفو از آنها، گذاردن صورت در هرروز پنج بار روی خاک به خاطر تعظیم و بزرگداشت حقّ عزّ و جلّ، متذکر خدا بودن و فراموش نکردن او، خاشع و خاضع بودن در مقابل حضرتش و راغب و طالب بودن در زیادی دین و دنیا و انزجار از غیرخدا، مداومت بر ذکر حقّ عزّ و جلّ در شب و روز تا بدین ترتیب، بنده سیّد و سرور و مدبّر و خالق خود را فراموش نکند تا به طغیان او منتهی گردد. وقتی بنده‌ای خدا را در یاد داشته باشد از معاصی منزجر می‌شود و از انواع فساد کناره می‌گیرد».

۷- بحث و نتیجه‌گیری

- تعلیم و تربیت یکی از مهم‌ترین مسائل موردنیاز جامعه بشری است که در پرتو آن، افراد یک اجتماع به کمال حقیقی خویش نائل می‌شوند. انسان‌ها زمانی می‌توانند به کمال مطلوب دست یابند که ابتدا استعدادهای نهفته و بالقوه درون خویش را بشناسند و از رهگذر تعلیم و آموزه‌های انبیای الهی و امامان معصوم علیهم‌السلام آن‌ها را شکوفا سازند.

- به جهت اوضاع سیاسی و اجتماعی و تحولات فرهنگی عصر رضوی، جایگاه تربیت و کیفیت تعامل و تعاون با دیگران در سخنان امام رضا علیه‌السلام از اهمیت بیشتری برخوردار است. از همین رو، مؤلفه‌های تربیت رضوی بر سه رکن اساسی خدامحوری؛ اشتغال و جامعیت؛ عنایت به جنبه‌های فردی و اجتماعی استوار است. خدامحوری و خداباوری؛ جوهره و روح نظام تعلیم و تربیت اسلامی را تشکیل می‌دهد. جامعیت و شمولیت آموزه‌های تربیتی برای رساندن انسان به کمال حقیقی، فراگیر و جامع‌الاطراف است. عنایت به جنبه‌های فردی و اجتماعی تربیت در روایات رضوی نشان از توجه ایشان به ابعاد مختلف حوزه تربیت بوده که یکی دیگر از مهم‌ترین مؤلفه‌های تربیت رضوی است.

- از آنجایی که تعلیم و تربیت انسان‌ها به دو بُعد فردی و اجتماعی تقسیم می‌شود. از همین رو یک بخش از آموزه‌های حضرت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به جنبه‌های فردی اشاره دارد؛ همانند: محاسبه نفس که با مراقبت‌های مکرر، درنهایت به اصلاح آن می‌انجامد و همچنین بهداشت فردی و آراستگی ظاهری یکی از علائم بارز مؤمنان قلمداد می‌شود. در ابعاد اجتماعی می‌توان «ترغیب افراد به همکاری و مددکاری اجتماعی» را متذکر شد که از یک‌سو موجب توسعه فرهنگ تعاون و همبستگی میان اعضای جامعه می‌شود و از سویی دیگر خلاقیت و نوآوری همگانی را به دنبال دارد. همچنین رعایت اصل اعتدال و مساوات را می‌توان نام برد که از جمله مصادیق شاخص تربیت رضوی در حوزه فردی و اجتماعی هستند.

- برخی از روش‌های تربیتی امام رضا علیه‌السلام عبارت‌اند از: استفاده مناسب از آیات قرآن

کریم درزمینهٔ تعلیم و تربیت؛ بهره‌گیری از مصادیق طبیعی و محسوس در محیط پیرامون مانند گرفتن درس عبرت از کیفیت زندگی حیوانات برای تربیت فردی و جمعی؛ سخن گفتن متناسب با ظرفیت و درک مخاطبان؛ تشویق اصحاب و پیروان به تحصیل فقه و دانش دین.

- از آنجایی که کلام معصوم علیه السلام جوامع الکلم و حاوی مضامین متعدد عبادی، اخلاقی، تربیتی و اجتماعی و ... است، با دقت در این بیانات، موضوعاتی که در ظاهر ارتباط یا اشاره‌ای به موضوع تربیتی ندارد و تنها در بعد عبادی و یا هر موضوع دیگری بیان شده، بسیاری از مطالب اخلاقی و تربیتی نیز قابل برداشت است. به‌عنوان نمونه می‌توان به قسمت نهایی این پژوهش استناد کرد که امام رضا علیه السلام در ضمن توضیح و تشریح نماز به مسائل مهم تربیتی نیز عنایت دارند. این نشان از اهمیت مقولهٔ تربیت در نزد معصومان علیهم السلام بوده که در روایات عبادی، فقهی و معارفی ... آنان نهفته است.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه مشکینی.
- ابراهیم‌زاده، عیسی (۱۳۸۳). *فلسفه تربیت (رشته علوم تربیتی)*. تهران: دانشگاه پیام نور.
- ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.
- (۱۳۶۷). *من لا یحضره الفقیه*. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: صدوق.
- (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی، چاپ ششم.
- (۱۳۷۸). *عیون أخبار الرضا*. تصحیح مهدی لاجوردی. تهران: جهان.
- (۱۳۸۰). *علل الشرائع*. ترجمه محمدجواد ذهنی تهرانی. قم: مؤمنین.
- (۱۴۰۳ق). *معانی الاخبار*. تصحیح علی اکبر غفاری. قم: اسلامی.
- (۱۴۱۴ق). *اعتقادات الإمامیه*. قم: کنگره شیخ مفید، چاپ دوم.
- ابن سعد، ابو عبدالله محمد بن سعد (۱۴۰۸ ق). *الطبقات الكبرى*. مدینه: مکتبه العلوم و الحكم، چاپ دوم.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ ق). *تحف العقول*، تصحیح علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین چاپ دوم.
- امینی، ابراهیم، (۱۳۸۷). *اسلام و تعلیم و تربیت*. قم: بوستان کتاب، چاپ دوم.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). *المحاسن*. تصحیح جلال‌الدین محدث. قم: دارالکتب الإسلامیه، چاپ دوم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *انتظار بشر از دین*. محقق: محمدرضا مصطفی پور، قم: اسراء، چاپ ششم.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (بی تا). *الصحاح*. تصحیح عطا احمد الغفور. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- حکیمی، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۴). *الحیة*. قم: دلیل ما، چاپ ششم.

- حلی، رضی‌الدین علی بن یوسف بن المطهر (۱۴۰۸ ق). *العدد القویه لرفع المعارف الیومیه*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ ق). *قرب الاسناد*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۸). *الاخبار الطوال*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
- ذوعلم، علی (۱۳۸۰). *شاخص‌های تربیت دینی از نگاه قرآن کریم*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی‌تا). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
- رفاعی، احمد فرید (۱۳۴۳ ق). *عصر المأمون*. قاهره: دارالکتاب المصریه.
- زیدان، جرجی (بی‌تا). *تاریخ التمدن الاسلامی*. بیروت: دارالمکتبه الحیاة.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۱). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان، چاپ دوم.
- (۱۳۸۷). *تعالیم اسلام*. به کوشش هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
- (۱۳۸۸). *شیعه در اسلام*. قم: بوستان کتاب، چاپ پنجم.
- (بی‌تا). *اسلام و اجتماع*. قم: جهان‌آرا.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ ق). *الاحتجاج علی اهل اللجاج*. تصحیح محمدباقر خراسان. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ ق). *مکارم الأخلاق*. قم: الشریف‌الرضی، چاپ چهارم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). *الأمالی*. قم: دارالثقافه.
- علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۶). *اهداف تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵). *روضه الواعظین و بصیره المتعظین*. قم: رضی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (بی‌تا). *کتاب العین*. قم: نشر هجرت، چاپ دوم.
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۰۶ ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام‌المؤمنین

علی علیه السلام.

- فقهی زاده، عبدالهادی (۱۳۸۹). علامه مجلسی و فهم حدیث. قم: بوستان کتاب.
- قائمی، علی (۱۳۷۸). در مکتب عالم آل محمد امام علی بن موسی الرضا علیه السلام. قم: امیری.
- کراچکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ق). کنزالفوائد. قم: دارالذخائر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). کافی. به کوشش علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
- مامقانی، محمدرضا (۱۳۵۱ق). مقیاس الهدایه. بیروت: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام.
- مجلسی، محمداقبر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعه الدرر الاثمه الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- محمدرزاده، مرضیه (۱۳۸۸). علی بن موسی علیه السلام امام رضا. قم: دلیل ما، چاپ پنجم.
- مشایخی، شهاب‌الدین (۱۳۸۱). «اصول تربیت از دیدگاه اسلام». روش‌شناسی علوم انسانی، شماره ۳۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱). مجموعه آثار شهید مطهری. تهران: صدرا.
- ----- (۱۳۷۴). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا، چاپ سوم.
- معارف، مجید (۱۳۹۲). تاریخ عمومی حدیث با رویکرد تحلیلی. تهران: کویر، چاپ دوازدهم.
- مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی (۱۳۸۵ق). دعائم الإسلام، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الإختصاص. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ دوم.
- ----- (۱۴۱۳ق). الإفصاح فی الإمامه. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلام.

- نظرپور، مهدی و همکاران (بی تا). آشنایی با نظام سیاسی اسلام. تهران: نهاد نمایندگی ولی فقیه در سپاه.

- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام.

Archive of SID

سال یازدهم - شماره ۴۵ - تابستان ۱۳۹۷